

METAFIZIČNA NEVTRALNOST V »LOGIČNIH RAZISKAVAH«

Ena od osupljivih značilnosti *Logičnih raziskav* je njena *metafizična nevtralnost*. Kakšne so implikacije te nevtralnosti? Naj jo prištejemo med številne vrline tega dela ali morda obžalujemo kot usodno pomanjkljivost? V članku, objavljenem na začetku devetdesetih, je bil moj odgovor na to vprašanje bolj ali manj nedvoumen.¹ Takrat se mi je ta nevtralnost zdela izjemno problematična. Medtem pa mi je bilo v veliko zadovoljstvo, da sem lahko prebral zadnje delo Jocelyna Benoista *Phénoménologie, sémantique, ontologie*, v katerem zagovarja nasprotno prepričanje s sprotno kritiko moje interpretacije. V luči te interpretacije bi rad to priložnost izkoristil za ponoven razmislek o tem vprašanju.

1. Vprašanje metafizične nevtralnosti

Naj začnem z obravnavo tistih odlomkov, ki govorijo v prid interpretaciji, da so *Logične raziskave* metafizično nevtralne.

¹Zahavi 1992a. Prim. Zahavi 1992b.

Husserl v predgovoru poda opis celotnega projekta. *Logične raziskave* opredeli kot delo, ki naj bi zagotovilo nove temelje čiste logike in epistemologije (18/6). Še posebej ga pri tem zanimajo status logike in pogoji možnosti znanstvenega spoznanja in teorije. Toda pojem epistemologije, kot ga uporablja Husserl v *Logičnih raziskavah*, je nekoliko drugačen od tistega, ki ga uporabljamo danes. Po Husserlu je temeljna naloga teorije spoznanja priti do uvida, kako je možno objektivno spoznanje, tj. da izrazi pogoje možnosti spoznanja. Njena naloga torej ni v tem, da raziskuje, ali (in kako) lahko zavest spoznava resničnost, ki je od nje neodvisna. Prav ta tip vprašanja, kakor tudi vprašanje, ali sploh obstaja zunanja resničnost, Husserl zavrača kot metafizična vprašanja, ki so za epistemologijo brez pomena (19/26).

Rečeno bolj na splošno, Husserl metafiziko dojema kot ozko disciplino, ki raziskuje in vrednoti metafizične predpostavke tistih znanosti, ki se ukvarjajo z *realnostjo*. Natančneje, njena glavna naloga je podajanje odgovorov na vprašanja glede narave in obstoja zunanje realnosti. Obseg teorije znanosti (*Wissenschaftslehre*) je, nasprotno, veliko širši. Ta raziskuje pogoje možnosti vseh vrst znanosti, skupaj z idealnimi znanostmi, kot je matematika, ki jih vprašanja eksistence sploh ne zadevajo (18/27). V luči tega razločka lahko Husserl trdi, da teorija znanosti predstavlja resnično temeljno disciplino in da je po svojem karakterju očitno primarnejša od metafizike (18/226).

98

Če listamo po tej knjigi, bomo našli številne odlomke, ki potrjujejo to ločitev od metafizike. V uvodu k drugemu delu Husserl opiše fenomenologijo kot nevtralno raziskovanje (19/6) in trdi, da so epistemološka vprašanja primarnejša od vsake metafizike (19/27). Husserl nato poudari, da je za šest raziskav, ki bodo sledile, značilna metafizična brezpredpostavkovnost, saj je, kot pravi, cilj fenomenologije natanko to, da *opiše in razume* idealne strukture spoznanja, ne pa da *razloži* proces spoznanja (19/27–28).

V drugi raziskavi Husserl osorno zavrne metafizično definicijo stvari na sebi kot nekaj transcendentnega in od zavesti neodvisnega, in zagovarja stališče, da bi bilo treba vse metafizične definicije realnosti (*Realität*) zavreči (19/129, prim. 19/201).² Nekoliko dalje, v peti raziskavi, eksplicitno poudari razliko med metafizično in fenomenološko naravnanoostjo in nadalje pravi, da je opisna

² V »Entwurf einer Vorrede zu den 'Logischen Untersuchungen'« Husserl obtožuje Lotzeja, da tega ni storil in da je zato postal žrtev mitološke metafizike (Husserl 1939, 325).

razlika med izkustvom in predmetom izkustva veljavna ne glede na vprašljivost narave stvari na sebi. Dejansko gre za razliko, ki je pred vsako metafiziko (19/401, 19/413). In nazadnje v šesti raziskavi Husserl kritizira Kanta, da se ni uspel izogniti epistemologiji z metafizičnimi primesmi. Zatem pa še trdi, da so metafizične teorije nepotrebna ovira pri razumevanju povezave med zakoni narave in razuma. Pri tem niso pomembne *razlage*, temveč fenomenološke *pojasnitve* pomena, mišljenja in spoznanja (19/729, 19/732).

V luči teh izjav ni nič kaj težko izslediti trdno povezavo med deskriptivno naravo fenomenologije in njeno metafizično nevtralnostjo. Naloga fenomenologije je prej v tem, da natančno opisuje to, kar je dano, kakor se daje, kot pa da se izgublja v metafizičnih konstrukcijah. In kot je poudaril Benoist, to ne pomeni, da moramo biti metafizično nevtralni, če hočemo razvijati fenomenologijo. Prej obratno. Če hočemo razviti teorijo znanosti in epistemologije, bomo morali biti metafizično nevtralni, in to lahko dosežemo le tako, da prizamemo fenomenološko metodo (Benoist 1997, 209).

2. Realizem – idealizem

99

Zdaj nam bi moralo biti že jasno, da Husserl v *Logičnih raziskavah* dejansko zagovarja metafizično nevtralnost. Toda kaj natanko to pomeni? Katera vprašanja ali problemi so odloženi ali preseženi s to nevtralnostjo? Z ozirom na to, da Husserl na vprašanje eksistence zunanje realnosti gleda kot na metafizično vprašanje, ki je za fenomenologijo nepomembno, ni tako težko določiti bistvenega problema, ki opredeljuje Husserlov odnos do metafizičnega realizma in idealizma. Obe poziciji sta metafizični in se jima je kot takima treba izogniti.

Naj nekoliko podrobneje razložim to trditev, saj ni čisto nedvoumna. Navsezadnje niso bili le Husserlovi göttingenski študenti tisti, ki so *Logične raziskave* brali kot realistični manifest. Podobno interpretacijo so zagovarjali tudi eminentnejši učenjaki, kot sta, recimo, Lévinas in Findlay. Lévinas tako v spisu *Théorie de l'intuition dans la phénoménologie de Husserl* dokazuje, da Husserlova zgodnja teorija intencionalnosti podpira realizem, in Findlay v članku, napisanem štirideset let pozneje, *Phenomenology, Realism, and Logic*, podobno zatrjuje, da je bil Husserl najprej metafizični realist in da je postal metafizični idealist šele po izvedenem transcendentnem obratu.³

---

³ Glej Findlay 1972 in Levinas 1978.

Pa lahko ta realistična interpretacija Husserlove zgodnje teorije intencionalnosti vzdrži resnejši premislek? V peti raziskavi Husserl zavestno poudarja, da je intencionalni odnos med aktom in objektom prav intencionalen, in ne realen ali kavzalen. Še več, Husserl se je proslavil s trditvijo, da je intencionalnost bistvena lastnost zavesti, in ne nekaj, kar se pojavi ali izgine, odvisno od tega, ali intencionalni objekt eksistira ali ne:

Za realno fenomenološko opazovanje je predmetnost kot taka nič; glede na akt je, v splošnem rečeno, transcendentna. Ne glede na to, v katerem smislu in s kakšno pravico govorimo o njeni 'biti', je intencionalni akt »nanjo usmerjen« ne glede na to, ali je realna ali idealna, resnična, možna ali nemožna. Na vprašanje, kako naj razumemo to, kako lahko v kakem aktu nebivajoče ali transcendentno, ki ga v tem aktu pravzaprav ni, velja kot intencionalni objekt, lahko podamo le en sam, dejansko povsem zadovoljiv odgovor, ki smo ga navedli že prej: objekt je intencionalen, kar pomeni, da gre pri tem za akt z jasno določeno intencijo, ki v svoji določenosti določa ravno to, kar mi imenujemo intencija na ta objekt. Nanašanje na objekt je posebnost, ki ustreza bistvenim določilom doživljajskega akta, in doživljaji, ki jih le-to kažejo, se imenujejo (po definiciji) intencionalni doživljaji ali akti. Vse razlike z ozirom na predmete so opisne razlike tozadevnih intencionalnih doživljajev (19/427).

100

Für die reell phänomenologische Betrachtung ist die Gegenständlichkeit selbst nichts; sie ist ja, allgemein zu reden, dem Akte transzendent. Gleichgültig in welchem Sinne und mit welchem Rechte von ihrem 'Sein' die Rede ist, gleichgültig, ob sie real oder ideal, ob sie wahrhaft, möglich oder unmöglich ist, der Akt ist 'auf sie gerichtet'. Fragt man nun, wie es zu verstehen sei, daß das Nichtseiende oder Transzendente in einem Akte, in welchem es gar nicht ist, als intentionaler Gegenstand gelten könne, so gibt es darauf keine andere Antwort als diese eine und in der Tat voll ausreichende, die wir oben gegeben haben: Der Gegenstand ist ein intentionaler, das heißt, es ist ein Akt da mit einer bestimmt charakterisierten Intention, die in dieser Bestimmtheit eben das ausmacht, was wir die Intention auf diesen Gegenstand nennen. Das sich auf den Gegenstand Beziehen ist eine zum eigenen Wesensbestande des Akterlebnisses gehörige Eigentümlichkeit, und die Erlebnisse, die sie zeigen, heißen (nach Definition) intentionale Erlebnisse oder Akte. Alle Unterschiede in der Weise der gegenständlichen Beziehung sind deskriptive Unterschiede der bezüglichlichen intentionalen Erlebnisse (19/427).

Z ozirom na to nedvoumno izjavo se zdi napačno v Husserlovi zgodnji teoriji intencionalnosti iskati neke vrste dvojnika Kantove ovržbe idealizma. Husserl prav gotovo ne trdi, da je mogoče na osnovi predmetne naravnosti zavesti sklepati, da mora, če zavest eksistira, nujno eksistirati nekaj zunaj zavesti, k čemur je lahko naravnana.

Občasno so v zagovor (neposrednemu) realizmu izpostavljali neki drug vidik Husserlove teorije intencionalnosti, in sicer njegovo silovito kritiko *representacijske epistemologije/representationalism*. Kot osnova za to interpretacijo služi odlomek v peti raziskavi, kjer se Husserl roga poskusu razločevanja med intencionalnim objektom na eni strani in realnim in transcendentnim objektom na drugi:

Man braucht es nur auszusprechen, und jedermann muß es anerkennen: daß der intentionale Gegenstand der Vorstellung *derselbe* ist wie ihr wirklicher und gegebenenfalls ihr äußerer Gegenstand und daß es *widersinnig* ist, zwischen beiden zu unterscheiden. Der transzendente Gegenstand wäre gar nicht Gegenstand dieser Vorstellung, wenn er nicht *ihr* intentionaler Gegenstand wäre. Und selbstverständlich ist das ein bloßer analytischer Satz. Der Gegenstand der Vorstellung, der 'Intention', das ist und besagt der gemeinte Gegenstand (19/439, glej tudi 3/207–8).

101

Tako dokazujejo, da iz tega, ker Husserl zanika ta razloček, izhaja, da dejansko hoče pokazati, da so realni, transcendentni, od zavesti neodvisni objekti pravzaprav intencionalni objekti, in neizogibna posledica tega je, da je Husserl realist. Toda ta sklep je prenačljjen. Husserlovo istovetenje intencionalnega in realnega objekta moramo ugledati v določenem kontekstu, in sicer v kontekstu kritike triadične teorije intencionalnosti Twardovskega. To istovetenje naznačuje le to, da je intencionalni objekt realni objekt intencije, tj. da ni razlike med *intencionalnim* in *intendiranim objektom*. V delu *Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen* (1894) je Twardowski trdil, da je naša naravnost na realne in intendirane objekte posredovana prek objekta znotraj zavesti, ki reprezentira realni objekt. Husserl nasprotno trdi, da je edini objekt, na katerega smo lahko naravnani, objekt naše intencije, to se pravi intencionalni objekt. To še ne pomeni, da so vsi intencionalni objekti realni, ampak le to: če intendirani objekt resnično eksistira, je realni in zgolj realni objekt kot intencionalni objekt. Z drugimi besedami, ne smemo razlikovati med intencionalnimi in realnimi objekti, temveč med zgolj intencionalnimi objekti ter realnimi in intencionalnimi objekti. Kot pravi Husserl:

Der Gegenstand ist ein 'bloß intentionaler', heißt natürlich nicht: Er existiert, jedoch nur in der *intentio* (somit als ihr reelles Bestandstück), oder es existiert darin irgendein Schatten von ihm; sondern es heißt: die Intention, das einen so beschaffenen Gegenstand *Meinen* existiert, aber *nicht* der Gegenstand. Existiert andererseits der intentionale Gegenstand, so existiert nicht bloß die Intention, das Meinen, sondern *auch* das Gemeinte (19/439).

Dokler objekt ne eksistira, ne obstaja na noben način, je zgolj intendiran (*vermeint*) (19/386). Če pa objekt eksistira, ni le intendiran, ampak tudi *dan*. Drugače rečeno: po Husserlu smo dejansko naravnani na realno eksistirajoče objekte. Vendar je trditev, da so intencionalni objekti realni in eksistirajoči, čisto opisna karakterizacija brez vsakih metafizičnih konotacij. Husserlovo razlikovanje med realno obstoječimi intencionalnimi objekti in zgolj intencionalnimi objekti temelji na opisnih variacijah načina danosti objekta, to se pravi, vse, kar označuje izraz »realni objekt«, se nanaša na intendirani objekt, ki se *pojavi* kot eksistirajoč. *Predstavljen* je v zaznavnem načinu danosti. Kot pravi zadnji stavek *Logičnih raziskav*:

102

»Natürlich wird man nicht übersehen dürfen, daß *wirklich* nicht so viel besagt wie *außerbewußtseiend*, sondern so viel wie *nicht bloß vermeintlich*« (19/775).⁴

Toliko o realistični interpretaciji Husserlove teorije intencionalnosti v *Logičnih raziskavah*.⁵ Idealistična branja tega dela so precej manj razširjena. Morda zato, ker Husserl sam nedvoumno obsodi fenomenalizem:

Es ist das fundamentale Gebrechen der phänomenalistischen Theorien, daß sie zwischen der Erscheinung, als intentionalem Erlebnis, und dem erscheinenden Gegenstand (dem Subjekt der objektiven Prädikate) nicht unterscheiden und daher die erlebte Empfindungskomplexion mit der Komplexion gegenständlicher Merkmale identifizieren (19/371).

Wie immer die Frage der Existenz oder Nichtexistenz der phänomenalen äußeren Dinge entschieden werden mag, darüber ist kein Zweifel, daß die Realität des jeweils wahrgenommenen Dinges nicht verstanden werden kann als Realität einer wahrgenommenen Empfindungskomplexion in dem wahrnehmenden Bewußtsein (19/764–765).

⁴Čeprav se Husserlova trditev kontekstualno nanaša na obravnavo občutkov, jo je mogoče razumeti v širšem smislu. Glej, na primer, analogno razpravo v drugi Raziskavi (19/139).

⁵Ali se Husserl s svojim platonizmom v *Prolegomeni* zadržuje v bližini realizma, je drugo vprašanje.

Na čisto deskriptivni ravni je mogoče določiti manifestno razliko med objektom in izkustvom. Prav ta deskriptivna razlika je tista, ki jo fenomenalizem in subjektivni idealizem ne upoštevata in ki potemtakem upravičuje fenomenološko ovržbo teh dveh metafizičnih pozicij (prim. 19/317).

V nekem smislu bi lahko dejansko dejali, da Husserlova kritika *reprezentacijske epistemologije* (*representationalism*) v resnici podpira neke vrste *neposredni* realizem. Saj smo 'zunächst und zumeist' naravnani na realno obstoječe objekte, in te naravnosti ne posreduje kak objekt znotraj zavesti. Če pa že hočemo to pozicijo imenovati realizem, je treba pri tem poudariti, da gre za realizem, ki temelji na izkustvu. Gre za izkustveni realizem, notranji realizem, ki ni nič drugačen od tistega, ki ga zagovarja Putnam, in ki ni v ničemer soroden metafizičnemu, zunanjemu realizmu.

V isti sapi – in nemara celo ustrežneje – bi lahko dejali, da lahko na Husserlovo kritiko *reprezentacijske epistemologije* gledamo kot na kritiko tako realizma kot tudi idealizma. Če nasprotje med realizmom in idealizmom definiramo z uporabo dvojice notranja reprezentacija/zunanja realnost – medtem ko idealizem trdi, da je edina obstoječa bitnost reprezentacija znotraj zavesti, realizem trdi, da je mentalna reprezentacija skladna z objektom, ki je zunaj zavesti in neodvisen od nje –, se pokaže kot očitno, da mora Husserl zavrniti obe možnosti.

103

To dejstvo seveda tudi ponazarja, da bi naredili napako, če bi Husserlovo metafizično nevtralnost interpretirali kot goli izraz nezmožnosti. Dejstvo, da je Husserl metafizično nevtralen, ne implicira tega, da je nezmožen kritizirati neke določene metafizične pozicije, niti ne tega, da o problemu realizem-idealizem nima nič povedati. Iz tega pa prav gotovo sledi, da mora vse, kar ima povedati o tem problemu, temeljiti na deskriptivnih analizah strukture intencionalnosti.

3. Osvoboditev ali omejitvev

In nazadnje k osrednjemu vprašanju: Kako ovrednotiti Husserlovo metafizično nevtralnost? Naj jo imamo za slabost ali moč? Je Husserlova nepripravljenost, pristopiti bodisi k metafizičnemu idealizmu ali realizmu usodna napaka, ki obsoja fenomenologijo, da se zadržuje znotraj tako ozkih meja, da bo odgovor

---

na osrednja metafizična vprašanja za vekomaj izven njenega dosega, ali pa gre, nasprotno, za odločilno prednost kot zavrnitev izbire med dvema enako neprivlačnima pozicijama, in potemtakem za osvobajajoč korak, ki odpira nova obzorja?

Kot smo že dejali, Benoist se postavlja na stran drugega zaključka. Če na kratko opredelimo njegovo osrednjo trditev: odločilna zasluga *Logičnih raziskav* je odkritje novega nementalističnega pojma fenomena in pojava. Odkritje, ki enkrat za vselej situira fenomenološka prizadevanja ne le onkraj vsake vrste *reprezentacijske epistemologije* in fenomenalizma, ampak tudi onkraj vsakega spora med idealizmom in realizmom:

104

On ne peut être plus clair: le 'problème métaphysique' de la connaissance, à savoir précisément la question du choix entre le réalisme et l'idéalisme, est supprimé par la phénoménologie. S'il l'est, c'est que se placer dans une attitude purement descriptive, c'est déconstruire les conditions mêmes du problème, à savoir les interprétations objectivantes prédéterminées (et en elles-mêmes 'métaphysiques') qui modifient toujours déjà le donné et altèrent son caractère phénoménologiques déterminé. C'est que apparaît, en tant que pur apparaît, n'est ni dedans ni dehors, ni moi, ni non-moi. C'est pur 'phénomène', 'donné'. (Benoist 1997, 228. Cf. Benoist 1997, 274).

Tako da bi se morali izogibati temu, da fenomen interpretiramo mentalistično ali psihološko. Gre prej za vprašanje danosti: danost je bolj temeljna od dejstva, da gre za danost nečesa nekomu. Benoist tako danost dojema kot osrednji koncept fenomenologije in skuša dokazati, da je zgolj znotraj tega polja ali okvira smiselno razpravljati o vprašanih realnosti, idealnosti, subjektivnosti in objektivnosti (Benoist 1997, 285).⁶ Natanko iz tega razloga si je Husserl prizadeval nadomestiti pojma notranjega in zunanjega (pojma, ki po njegovem izvirata iz naivne, zdravorazumske metafizike) s fenomenološkim razlikovanjem med adekvatno in neadekvatno danostjo. Če govorimo o nečem kot o notranjem ali zunanjem (psihičnem ali fizičnem), stopimo na pot osnovane in globoko zavajajoče metafizične interpretacije, in ravno zato bi se morala deskriptivna fenomenologija tem kategorijam izogibati (prim. 19/673, 19/708).

⁶ Vendar mi ni jasno, zakaj Benoist te interpretacije ni uskladil z dejstvom, da Husserl zagovarja možnost neintencionalnih izkušenj.

Pomembno je, da tega ne dojamemo v tem smislu, da Husserl zagovarja obrambo neke vrste *nevtralnega monizma*, saj tak program dokaj eksplicitno zavrne kot fenomenološko napačen:

Nicht selten mengt man beides, Farbenempfindung und objektive Farbigekeit des Gegenstandes, zusammen. Gerade in unseren Tagen ist eine Darstellung sehr beliebt, die so spricht, als wäre das eine und andere dasselbe, nur unter verschiedenen 'Gesichtspunkten und Interessen' betrachtet; psychologisch oder subjektiv betrachtet, heiße es Empfindung; physisch oder objektiv betrachtet, Beschaffenheit des äußeren Dinges. Š...Č Die Behauptung: der Unterschied zwischen dem in der Wahrnehmung bewußten Inhalt und dem in ihr wahrgenommenen (wahrnehmungsmäßig vermeinten) äußeren Gegenstand sei ein bloßer Unterschied der Betrachtungsweise Š...Č ist phänomenologisch falsch (19/359).

Čeprav je danost nekaj temeljnega in je kot taka pred ontološkim razlikovanjem med notranjim in zunanjim ter psihičnim in fizičnim, pa vendarle ni nekaj nediferenciranega. Nasprotno, na čisto deskriptivni ravni obstaja manifestna razlika med izkušnjo in objektom. Fenomen ima dve plati: ne zaobsega le izkušnje *qua* dostopa do objekta, ampak tudi objekt *qua* pojavljajoč se. Razlika je lastna danemu in ni rezultat naknadne metafizične objektivacije.

105

* * *

Najprej naj izrazim naklonjenost Benoistovemu ovrednotenju Husserlove metafizične nevtralnosti, saj s tem – v nasprotju z mojo prejšnjo interpretacijo – *Logične raziskave* kot filozofsko delo postanejo dosti zanimivejše. Vendar moram dodati, da mu ne morem slediti na celi poti. Najprej moram reči – in to priznava celo Benoist sam –, da njegove interpretacije ne podpirajo *Logične raziskave* v celoti. Drugič, mislim, da je v Benoistovi interpretaciji neka nerazrešena napetost, ki se ji bom posvetil v nadaljevanju. In nazadnje, četudi sprejememo Benoistovo branje, se Husserlova metafizična nevtralnost ne otrese povsem izjemno problematičnih implikacij.

1. Leta 1919 je Heidegger izrekel opazko, da je Husserlova izvirna samo-interpretacija *Logičnih raziskav* precej neustrezna in da je potemtakem treba razlikovati med Husserlovimi metarefleksijami in njegovimi dejanskimi analizami.⁷ Eden od razlogov za to kritično opazko je Husserlova opredelitev

⁷Heidegger 1993, 13–15. Prim. Heidegger 1979, 31.

fenomenologije kot deskriptivne psihologije v uvodu drugega dela knjige (19/24). Opredelitev, ki jo je Husserl obžaloval in zavrnil že leta 1903, in to z dobrimi razlogi, saj ne zajema tistega, za kar mu je dejansko šlo (22/206–208, prim. 18/12–13, EVL 330). Zakaj potem sploh omenjamo to začetno napako? Zato ker se kaj malo sklada z interpretacijo Husserlove metafizične nevtralnosti, ki smo jo omenili prej. Kot priznava Benoist sam: interpretacija fenomenološkega raziskovanja strukture pojava in fenomenov v psihološki maniri ne pomeni nič drugega kot mentalističen korak nazaj v metafiziko (prim. Benoist 1997, 215).

To pa ni edina nedoslednost in notranja napetost v *Logičnih raziskavah*. Zdi se, da Husserl v uvodu fenomenologijo istoveti z analizo imanentne (*reel*) vsebine mentalnih aktov in trdi, da moramo teoretični pogled preusmeriti od objektov k aktom (19/14, 19/28). To metodološko omejitvev pogosto poudarja tudi v delu samem. V tretji in peti raziskavi Husserl razlikuje med imanentno in fenomenološko vsebino na eni strani in intencionalno vsebino na drugi (19/237, 19/411), poleg tega pa poudarja tudi pomen opustitve intencionalnega objekta v opisu akta zaradi narave objekta, ki transcendirata akt (19/16, 19/427). **106** Z drugimi besedami, če si ogleđamo Husserlove programske izjave, se zdi, da z območja raziskovanja izključi tako intencionalno vsebino kakor tudi intencionalni objekt (prim. 22/206). Videti je, da fenomenologiji ne preostane nič drugega kot noetične analize.

Na tem izjavam očitno nasprotujoče trditve pa naletimo že v taistem uvodu. Husserl tudi pravi, da akt vsebuje tako pravo (imanentno) vsebino kakor tudi idealno intencionalno vsebino (19/21) in da je objektivni smoter deskriptivna obravnava intencionalne izkušnje same (19/25). Husserlov zadnji komentar, ki se osredotoča na intencionalnost, najdemo v peti raziskavi. Podrobno preučevanje te raziskave nemudoma pokaže, da se Husserl v svoji analizi ne-prestano sklicuje tako na intencionalni objekt kakor tudi na intencionalno vsebino. Njegova raziskava ne razkrije le tega, da akt *zaobsega* imanentno vsebino, pač pa da tudi *zagotavlja* intencionalno vsebino in *konstituira* intencionalni objekt.

Kljub vsemu velja dejstvo, da se razumevanje Husserlove metafizične nevtralnosti, ki želi to nevtralnost povezati z odkritjem pojma danosti, primarnejšje od statične opozicije med subjektom in objektom, ne ujema s precejšnjim številom Husserlovih lastnih metodoloških refleksij. Husserlu je postalo jasno,

---

da so *Logične raziskave* vse preveč noetično usmerjene, v času druge izdaje te knjige. Tako v dolgi opombi v peti raziskavi doda:

In der ersten Ausgabe d. W. hieß es 'reeller oder phänomenologischer Inhalt'. In der Tat war das Wort 'phänomenologisch', wie auch das Wort 'deskriptiv', in der ersten Ausgabe des Buches ausschließlich in Beziehung auf reelle Erlebnisbestände gemeint und auch in der vorliegenden Ausgabe war es bisher vorwiegend in diesem Sinne gebraucht. Das entspricht dem natürlichen Ausgang von der psychologischen Einstellung. Es wird aber im wiederholten Durchdenken der vollzogenen Untersuchungen und bei tieferer Erwägung der behandelten Sachen – insbesondere aber von hier ab – empfindlich und immer empfindlicher, daß die Beschreibung der intentionalen Gegenständlichkeit als solcher (genommen so, wie sie im konkreten Akterlebnis selbst bewußt ist) eine andere Richtung rein intuitiv und adäquat zu vollziehender Beschreibungen darstellt gegenüber derjenigen der realen Aktbestände und daß auch sie als phänomenologische bezeichnet werden muß. Geht man diesen methodischen Andeutungen nach, so ergeben sich notwendig und wichtige Erweiterungen der hier zum Durchbruch kommenden Problemsphären und durch die vollbewußte Scheidung der deskriptiven Schichten erhebliche Verbesserungen. Vgl. meine *Ideen zu einer reinen Phänomenologie usw.*, I. Buch (insbesondere im dritten Abschnitte die Ausführungen über Noesis und Noema) (19/411, prim. 18/13, 3/296).

107

2. Naj sedaj izrazim svoj drugi zadržek: mislim, da je fenomenološki projekt v *Logičnih raziskavah* skoraj nemogoče ovrednotiti, ne da bi se opredelili glede njihove povezave s Husserlovimi poznejšimi spisi.

- Klasična interpretacija povezave med Husserlovo zgodnjo deskriptivno fenomenologijo in poznejšo transcendentarno fenomenologijo pravi, da slednja predstavlja usodni obrat od metafizičnega realizma k metafizičnemu idealizmu. Ta interpretacija, kot smo videli, ne drži iz zelo preprostega razloga: Husserl v *Logičnih raziskavah* metafizičnega realizma ne zagovarja. Še več, vprašljivo je celo to, ali je Husserl sploh kdaj zagovarjal metafizični idealizem.

- Neka druga interpretacija pravi, da moramo Husserlovemu transcendentarnemu obratu izreči dobrodošlico, ker predstavlja poskus preseganja nekaterih pomanjkljivosti v *Logičnih raziskavah*. Z drugimi besedami, Husserl je bil prisiljen zavzeti transcendentarno stališče, da bi razrešil probleme svoje deskriptivne fenomenologije. Bržkone je odveč pripomniti, da je to branje skladno s Husserlovimi lastnimi mislimi o tej zadevi. Če si ogledamo tekste, na-

---

pisane v letih po *Logičnih raziskavah*, bomo naleteli na številne opazke, v katerih Husserl izraža obžalovanje zaradi lastnih napak. V pismu Hansu Corneliusu septembra 1906 denimo piše, da njegove misli o karakterju fenomenologije v uvodu vsebujejo precej neustrezno podobo metode in smisla raziskav (BRIEFE II/29, glej tudi 9/29 in Husserl 1939, 109, 124, 329). In v predavanju *Einleitung in die Logik und Erkenntnistheorie* iz leta 1906–7 Husserl poudarja, da je treba projekt deskriptivne fenomenologije pustiti za seboj zavoljo transcendentalne fenomenologije, če si hočemo resnično priti na jasno glede povezave med aktom, pomenom in intendiranim transcendentnim objektom (24/425–427).

Če vam je bliže druga interpretacija, tako kot je tudi meni, bi bilo povsem naravno sprejeti tisto interpretacijo *Logičnih raziskav*, ki bi le-te razlagala v transcendentalni ali prototranscendentalni maniri. Če bi bilo takšno branje mogoče, bi razlikovanje med Husserlovo deskriptivno in transcendentalno fenomenologijo izgubilo svojo moč, spodnesli pa bi tudi razloge za kritiko tiste vrste fenomenologije, na katero naletimo v *Logičnih raziskavah*.

108 Husserl sam je, nadalje, trdil, da *Logične raziskave* dejansko vsebujejo transcendentalne elemente (24/425, prim. 2/91). To trditev je sprejel tudi mladi Heidegger. Tako Heidegger v sklopu predavanj *Grundprobleme der Phänomenologie* iz leta 1919/20 kritizira »'die Lipschen Schule', ki ima *Logične razskave* za delo deskriptivne psihologije, pri čemer spregleda 'eigentlich stimulierende transzendente Motiv' (Heidegger 1993, 15).⁸

Se Benoistova interpretacija *Logičnih raziskav* giblje v isti liniji? Nam ponuja transcendentalno branje tega dela? Radikalnost Benoistove interpretacije se bo pokazala v še bolj jasni luči, če jo primerjamo z interpretacijo De Boerja. De Boer dokazuje, da je bil Husserl v *Logičnih raziskavah* trdno prepričan o obstoju objektivne realnosti (sveta fizike) za svetom fenomenov, le da je na to

⁸ Ta izjava je presenetljiva, saj je v ostrem nasprotju z Heideggrovo poznejšo in bolj poznano interpretacijo, ki pravi, da ima deskriptivni projekt v *Logičnih raziskavah* pred Husserlovim poznejšim delom prednost natanko zato, ker še ni omadeževan s kakršnimi koli transcendentalnimi temami. Kot pravi Heidegger v spisu *Zur Sache des Denkens*: »Husserl selbst, der in den 'Logischen Untersuchungen' – vor allem in der VI. – nahe an die eigentliche Seinsfrage kam, konnte es in der damaligen philosophischen Atmosphäre nicht durchhalten; er geriet unter den Einfluß Natorps und vollzog die Wendung zur transzendentalen Phänomenologie, die ihren ersten Höhepunkt in den 'Ideen' erreichte. Damit war aber das Prinzip der Phänomenologie preisgegeben.« (Heidegger 1988, 47).

gledal kot na metafizično predpostavko, od katere lahko izolira svojo *psihološko* analizo intencionalnosti (De Boer 1978, 195–197). To branje je vsekakor netranscendentalna interpretacija *Logičnih raziskav*. Ne le da De Boer interpretira Husserlovo metafizično nevtralnost drugače kot Benoist – Husserl ni metafizično nevtralen, ker preizprašuje upravičenost metafizičnih vprašanj, temveč preprosto zato, ker metafizična vprašanja postavlja onstran polja fenomenov –, ampak celo meni, da je Husserlovo početje deskriptivna psihologija. V nasprotju s tem Benoistova trditev, da je glavni prispevek *Logičnih raziskav* razdelava novega pojma danosti, danosti, ki je dojeta kot tako temeljna, da konstituira okvir, znotraj katerega se lahko razpravlja o vprašanih realnosti, idealnosti, subjektivnosti in objektivnosti, zveni prepričljivo transcendentalno. Ideja, da je pojem danosti pred razliko med subjektom in objektom, je dejansko ideja, ki jo običajno povezujejo z dosti poznejšim, transcendentalnim Husserlom. Tako je en način interpretacije Husserlovega pojma »fungierende Intentionalität« to, da je ta pojem izvornejši od ločitve med znotraj in zunaj, med subjektom in objektom, egom in svetom, in da vsa ta izvedena in zasnovana razločevanja preprosto izražajo diferencirano strukturo.⁹ Pri Benoistu je zaslediti podobno transcendentalno orientacijo, ko poudarja, da Husserlovega nazora o intencionalnosti v *Logičnih raziskavah* ne bi smeli razumeti zgolj kot raziskovanje zavesti, ampak tudi kot pojasnitev fenomenološkega statusa objekta, se pravi, da mora raziskovanje intencionalnosti nujno zaobsegati obe strani korelacije (Benoist, 1997, 281). Skratka, Benoistovo branje Husserlove metafizične nevtralnosti imamo zlahka za transcendentalno interpretacijo *Logičnih raziskav*.

Toda Benoist lastne interpretacije nikakor ne dojema tako. Čeprav priznava, da se je Husserl sam nagibal k temu, da bi lastni transcendentalni obrat interpretiral kot doslednejši premislek o projektu, ki ga je začel v *Logičnih raziskavah* (Benoist 1997, 208), pa kljub temu vztraja pri tem, da v Husserlovi zgodnji deskriptivni fenomenologiji ni najti sledu kakršni koli obliki transcendentalizma. Kot nekeje pravi:

»L'idée de corrélation est donc déjà bien là – elle est constitutive de la phénoménologie elle-même, en tant qu'il y va d'un se montrer de quelque chose – et elle n'a assurément pas besoin d'être interprétée en un sens transcendental, celui d'une fondation ou d'une déduction 'subjective'. On est pur l'instant dans l'ordre de la pure description.« (Benoist 1997, 298).

---

⁹Prim. Brand 1955, 28, Hart 1992, 12, Zahavi 1999, 121.

Ta poskus zavrnitve transcendentalne interpretacije *Logičnih raziskav* se mi zdi nekoliko nenavaden, vendar sumim, da ga delno motivira Benoistova klasična in ožja kantovska definicija pojma »transcendentalnosti«, ki ga eksplisitno povezuje z vprašanji transcendentalne dedukcije in utemeljevanja (Benoist 1997, 289).¹⁰ Nikakor pa nisem popolnoma prepričan, da Husserlovo pojmovanje transcendentalne filozofije sovпада s Kantovim, ne metodološko ne substancialno. Drugače rečeno, popolnoma se strinjam z Benoistom, če je njegova poanta ta, da je projekt, ki ga Husserl zagovarja v *Logičnih raziskavah*, drugačen od Kantovega. Mislim pa, da je nekaj podobnega mogoče reči celo za Husserla po obratu, zaradi česar ni najmanjšega razloga za poudarjanje pomena *Logičnih raziskav* na škodo njegovih poznejših del.¹¹ Če smo nekoliko bolj natančni: gotovo lahko imamo razloge za to, da smo bolj naklonjeni *Logičnim raziskavam* kakor pa, denimo, *Idejam I*, vendar ti razlogi ne slonijo na dejstvu, da je prvo delo deskriptivno, medtem ko je drugo transcendentalno, temveč prej na dejstvu, da *Logične raziskave* niso zavezane kartezijanskemu pristopu k fenomenologiji, kot to velja za *Ideje I*. Nasprotno, *Logične raziskave* so v nekaterih pogledih bližje Husserlovemu ontološkemu pristopu k fenomenologiji, kot je, denimo, njegova *Kriza evropskih znanosti*.

110

Še neka podrobnost z zvezi z Benoistovo trditvijo, da je Husserl v *Logičnih raziskavah* presegel alternativo ali realizem ali idealizem. Gotovo drži, da Husserl ni pristaš metafizičnega realizma ali idealizma, toda ključno vprašanje je, ali mu je to nasprotje dejansko uspelo preseči. Odgovor na to vprašanje je odvisen od tega, kako definiramo izraza »realizem« in »idealizem«. Kot smo videli, ju je možno definirati kot izraza, ki nista ključna za opredelitev Husserlove zgodnje fenomenologije. Naj navedemo še eno takšno definicijo: če idealizem definiramo kot pozicijo, ki trdi, da lahko subjektivnost obstaja brez sveta, in realizem kot pozicijo, da lahko svet obstaja brez subjektivnosti, je jasno, da pozicija, ki vztraja pri strogi korelativnosti med obema, presega tako realizem kot idealizem. Toda, in to je moja poanta, glede na takšno definicijo realizma je Husserlovo pozicijo tudi precej enostavno opisati kot neke vrste

¹⁰ Zdi se, da je Benoist naklonjen tudi Husserlovi neegološki poziciji v *Logičnih razpravah*, ki izpostavlja kritiki vsako vrsto metafizike jaza. Nisem ravno najbolj prepričan o zaslužnosti neegološke pozicije, toda razdelava tega vprašanja bi presegla zastavljeni okvir. Prim. Zahavi 2000 in 2001.

¹¹ Navsezadnje pa mislim, da je Husserlovo pojmovanje transcendentalnosti tako široko, da bi z njim lahko celo zaobsegli problematiko, ki se kaže v delih poznega Wittgensteina ali zgodnjega Merleau-Pontyja.

idealizem, oziroma natančneje, kot neke vrste *anti-realizem*, kolikor je ta nezdržljiv s poprej definiranim realizmom. (Nauk te zgodbe je nedvomno v tem, da sta pojma realizma in idealizma tako raztegljiva, da sta skoraj neuporabna.)¹²

3. In naj se nazadnje približam svojemu zadnjemu zadržku: en način preizkusa, ali je pojmovanje fenomenologije, ki ga razvijajo *Logične raziskave*, osvobajajoče ali omejujoče, je ta, da se vprašamo, ali so katera pomembna filozofska vprašanja, ki jih to pojmovanje *per se* izključuje. Videli smo, da je Husserl zavračal vprašanje o obstoju zunanje realnosti kot metafizično vprašanje, ki je za fenomenologijo nepomembno. Na to zavračanje se lahko odzovemo na več načinov:

- Ena od reakcij bi bila trditev, da je zavračanje metafizike in metafizičnih vprašanj osvobajajoče iz preprostega razloga, ker so ta tradicionalna vprašanja psevdovprašanja, ki so vse predolgo fascinirala filozofe.

- Nekoliko drugače bi na to lahko odgovorili s trditvijo, da fenomenologiji sami ustreza pripoznanje, da je sama le deskriptivni projekt in ne univerzalni odgovor na vsa vprašanja. Z drugimi besedami, obstaja razlika med fenomenologijo in metafiziko, in čeprav prva pripravlja pot slednji, to še ne pomeni, da vsebuje ključne za reševanje metafizičnih vprašanj. Zato mora molčati o tem, česar ne more izreči.

- V nasprotju s tema dvema odzivoma, ki iz različnih razlogov pozdravljata Husserlovo metafizično nevtralnost, tretja opcija to nevtralnost obžaluje. Tako priznava, da so metafizični problemi resnični, toda ker je prepričana, da lahko fenomenologija pomembno prispeva k razvijanju tega področja, obžaluje Husserlovo metafizično nevtralnost kot nepotrební prisilni jopič, ki si ga je nadel sam.

¹²Mnenja so si različna tudi glede Husserlove poznejše pozicije. Čeprav številni interpreti trdijo, da Husserlov odkriti transcendentni idealizem presega tako idealizem kot realizem, lahko te trditve interpretiramo na mnogo načinov. 1) Ena interpretacija pravi, da je transcendentni idealizem onkraj idealizma in realizma v tem, da se v strogem smislu ubada s povsem drugačnimi stvarmi, to se pravi, da transcendentni idealizem preprosto nima metafizičnih implikacij. 2) Druga možnost je, da trdimo, da transcendentni idealizem presega tradicionalno alternativo med realizmom in idealizmom, kolikor dejansko skuša kombinirati elemente obeh pozicij. 3) In končno lahko tudi trdimo, da Husserlov transcendentni idealizem to alternativo presega, kolikor prinaša uvid, da sta tako metafizični realizem kot subjektivni idealizem (skupaj z drugo tradicionalno metafizično dediščino) v strogem smislu nesmiselna.

Osebnost sem naklonjen vsem trem odzivom. (Pravzaprav sem prepričan, da niso tako nezdržljivi, kakor se zdijo na prvi pogled. Tako lahko mirno trdimo, da obstaja množstvo različnih metafizičnih vprašanj in da nekatera spadajo v prvo kategorijo, nekatera v drugo in nekatera v tretjo. Kar pomeni, da obstajajo psevdovprašanja, ki se jim fenomenologija modro izogiba, metafizična vprašanja, ki so izven njenega dosega, in metafizična vprašanja, na katera lahko poda samosvoje odgovore.) Toda četudi se kdo resno ogreje za prvi možni odziv in ne za wittgensteinovskega, kar po mojem velja za Benoista, to še ne razreši problema in ne odpravi vseh težav.

Ena od nenavadnih značilnosti Husserlove analize intencionalnosti v *Logičnih raziskavah* je njegova večkrat ponovljena trditev, da je razlika med resnično in napačno zaznavo za fenomenologijo nepomembna. Dejansko je *obstoj* intencionalnega objekta fenomenološko nepomemben, ker naj bi notranja narava akta ostala ista, ne glede na to, ali kak objekt obstaja ali ne (19/59, 19/358, 19/360, 19/387, 19/396). Ta drža, ki naj bi bila konkretna posledica Husserlove metafizične nevtralnosti, ima zelo problematične posledice. Ena od njih je ta, da fenomenologija ne more razločevati med halucinacijami in zaznavami. V skladu s Husserlovo pozicijo v *Logičnih raziskavah* potemtakem ni nikakršne fenomenološko relevantne razlike med zaznavo modre knjige in halucinacijo o njej. V obeh primerih imamo opraviti s situacijo, v kateri je intencionalni objekt *predstavljen* na način intuitivne danosti. Vprašanje, ali ta objekt obstaja objektivno, pa je metodološko odpravljeno. Pa je ta rezultat filozofsko zadovoljiv? Če hočemo fenomenologiji prihraniti prostor v epistemologiji, moramo ne glede na naš siceršnji odnos do metafizike odgovoriti nikalno. Teorija spoznanja, ki ni zmožna ločevati med halucinacijami, iluzijami in zaznavami, med zgolj intencionalnim in objektivnim, je zelo nepopolna. Toda v tem primeru imamo dobre razloge za obžalovanje metafizične nevtralnosti Husserlove deskriptivne fenomenologije. Po Husserlovem transcendentnem obratu pa te razlike niso nič več nepomembne. Nasprotno, Husserlovo živo zanimanje za problem intersubjektivnosti je motivirala prav želja po razjasnitvi vprašanja objektivnosti.¹³ O spremembi odnosa do metafizike zgovorno pričata tudi naslednja odlomka:

Schließlich möchte ich, um kein Mißverständnis aufkommen zu lassen, darauf hinweisen, daß durch die Phänomenologie nur jede naive und mit wi-

¹³ O razširjeni razpravi prim. Zahavi 1996.

dersinnigen Dingen an sich operierende Metaphysik ausgeschlossen wird, nicht aber Metaphysik überhaupt. Das an sich erste Sein, das jeder weltlichen Objektivität vorangehende und sie tragende, ist die transzendente intersubjektivität, das in verschiedenen Formen sich vergemeinschaftende All der Monaden (1/38–9).

Die Phänomenologie ist antimetaphysisch, sofern sie jede in leer formalen Substruktionen sich bewegende Metaphysik ablehnt. Aber wie alle echten philosophischen Probleme Kehren alle metaphysischen auf phänomenologischem Boden wieder und finden hier ihre echte aus der Intuition geschöpfte transzendente Gestalt und Methode (9/253).¹⁴

Da bi se izognili nesporazumu, je treba poudariti, da moje kritike Husserlove metafizične nevtralnosti ne bi smeli razumeti kot sprejemanje vsakega metafizičnega prizadevanja. Metafiziko lahko definiramo na mnogo različnih načinov, denimo kot spekulativno konstruiran, arhitektonski filozofski sistem, kot iskanje odgovora na staro vprašanje, *zakaj* je nekaj in ne raje nič, ali kot sistematičen razmislek o biti realnosti – in le če metafiziko razumemo v zadnjem pomenu, se po mojem prepričanju metafizična nevtralnost izkaže za vprašljiv fenomenološki korak. Ali kot zapiše Fink v članku iz leta 1939: le popolno nerazumevanje ciljev fenomenologije vodi k napačnemu, a pogosto izrečenemu sklepu, da se Husserlova fenomenologija ne zanima za realnost, za vprašanje biti, temveč zgolj za subjektivno konstituiranje pomenov v intencionalni zavesti.¹⁵

113

Naj zaključim: mislim, da je Benoist uspešno dokazal, da ima Husserlova metafizična nevtralnost v *Logičnih raziskavah* svoje močne strani. Delo predstavlja pomemben poskus preseganja tradicionalnega ločevanja med zunanjim in notranjim, psihičnim in fizičnim, med subjektivnostjo in svetom z osredotočanjem na danost kot osrednjo kategorijo. Kljub vsemu pa sem še vedno prepričan, da ta nevtralnost zahteva svojo ceno in da je v tem kontekstu ta cena previsoka.

Prevedel Janko Lozar

---

¹⁴ In kot navsezadnje zapiše Landgrebe: redukcija je Husserlova pot k jednim problemom metafizike.

¹⁵ Fink 1939, 257.

BIBLIOGRAFIJA

- Benoist, J.: *Phénoménologie, sémantique, ontologie*. PUF. Paris, 1997.
- Brand, G.: *Welt, Ich und Zeit. Nach unveröffentlichten Manuskripten Edmund Husserls*. Martinus Nijhoff. The Hague, 1955.
- De Boer, T.: *The Development of Husserl's Thought*. Martinus Nijhoff. The Hague, 1978.
- Findlay, J. N.: »Phenomenology, Realism and Logic.« *Journal of the British Society for Phenomenology* 3/3 (1972), 235–244.
- Fink, E.: »Das Problem der Phänomenologie Edmund Husserls,« *Revue Internationale de Philosophie* I, 1939, 226–270.
- Hart, J. G.: *The Person and the Common Life*. Kluwer Academic Publishers. Dordrecht, 1992.
- Heidegger, M.: *Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs*. Vittorio Klostermann. Frankfurt am Main, 1979.
- Heidegger, M.: *Zur Sache des Denkens*. Max Niemeyer, Tübingen, 1988.
- Heidegger, M.: *Grundprobleme der Phänomenologie 1919/20*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1993.
- Husserl, E.: *Logical Investigations*, trans. J. N. Findlay. New York: Humanities Press, 1970.
- Husserl, E.: »Entwurf einer 'Vorrede' zu den 'Logischen Untersuchungen' (1913)« *Tijdschrift voor Philosophie* 1 (1939), 105–133 & 319–339.
- Husserl, E.: *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge*. Husserliana I. Martinus Nijhoff. Den Haag, 1973.
- Husserl, E.: *Die Idee der Phänomenologie*. Husserliana II. Martinus Nijhoff. Den Haag, 1973.
- 114** Husserl, E.: *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologische Philosophie I*. Husserliana III/1. Martinus Nijhoff. Den Haag, 1976.
- Husserl, E.: *Phänomenologische Psychologie*. Husserliana IX. Martinus Nijhoff. Den Haag, 1962.
- Husserl, E.: *Logische Untersuchungen I*. Husserliana XVIII. Martinus Nijhoff. Den Haag, 1975.
- Husserl, E.: *Logische Untersuchungen II*. Husserliana XIX/1_2. Martinus Nijhoff. Den Haag, 1984.
- Husserl, E.: *Aufsätze und Rezensionen (1890_1910)*. Husserliana XXII. Martinus Nijhoff. Den Haag, 1979.
- Husserl, E.: *Einleitung in die Logik und Erkenntnistheorie*. Husserliana XXIV. Martinus Nijhoff. Dordrecht, 1984.
- Husserl, E.: *Briefwechsel II*. Kluwer Academic Publishers. Dordrecht, 1994.
- Landgrebe, L.: *Der Weg der Phänomenologie. Das Problem der ursprünglichen Erfahrung*. Gerd Mohn. Gütersloh, 1963.
- Levinas, E.: *Théorie de l'intuition dans la phénoménologie de Husserl*. J. Vrin. Paris, 1978.
- Twardowski, K.: *Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen*. Philosophia Verlag. Wien, 1982.
- Zahavi, D.: »Constitution and ontology. Some remarks on Husserl's ontological position in the *Logical Investigations*.« *Husserl Studies* 9 (1992a), 111–124.
- Zahavi, D.: *Intentionalität und Konstitution. Eine Einführung in Husserls Logische Untersuchungen*. Museum Tusulanum Press. Kopenhagen, 1992b.
- Zahavi, D.: *Husserl und die transzendente Intersubjektivität*. Kluwer Academic Publishers. Dordrecht, 1996.
- Zahavi, D.: *Self-awareness and Alterity*. Northwestern University Press. Evanston, 1999.
- Zahavi, D.: »Self and Consciousness« in D. Zahavi (ed.): *Exploring the self. Philosophical and psychopathological perspectives on self-experience*. John Benjamins. Amsterdam, 2000.
- Zahavi, D.: »The Three Concepts of Consciousness in *Logische Untersuchungen*.« V tisku.